

Зякун А.І. (Суми)

**УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО
В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ХІХ СТ.:
СТАНОВИЩЕ, ПРОБЛЕМИ ТА ПОШУКИ
ЇХ ВИРІШЕННЯ**

У статті аналізується стан феодально-кріпосницької системи господарювання в Україні та шляхи подолання кризових явищ. Простежується механізм проведення реформ та аналізуються їх наслідки для українського селянства.

XIX ст. стало поворотним в історії Російської імперії, а отже, і народів, які перебували в її складі. Великі розміри країни, феодально-кріпосницька система господарювання та імперський абсолютизм сприяли формуванню кризових ситуацій у державі. На середину XIX ст. криза влади і політичної системи настільки стала відчутною, що „верхи” були готові до рішучих дій - провести реформи. Найбільше надій уряд покладав на „велику реформу” 1861 р., яка внесла зміни в господарську систему, однак не вирішила всіх наболілих питань. Про те, як здійснювалися реформуючі процеси та які наслідки вони мали для українського селянства і йдеться в даній статті.

Незважаючи на значний доробок дореволюційної¹ і радянської історіографії, у тому числі й української², що висвітлювала та досліджувала різні аспекти процесу реформування господарчих, соціально-економічних відносин у Російській імперії ХІХ ст., автор статті вважає, що доцільно звернутися до **українського** акценту

¹ Іванюков І. Падение крепостного права в России. - СПб., 1882; Игнатович И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения. - М., 1925; Корнилов А.А. Крестьянская реформа. - СПб., 1905; Освобождение крестьян в царствование императора Александра II: Хроника деятельности комиссий по крестьянскому делу Н.П. Семенова. - СПб., 1889; Сменов-Тян-Шанский П.П. Эпоха освобождения крестьян в России. 1857-1861 гг.-СПб., 1911-1916 —Т. 1-4.

² Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи у сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. - К., 1954; Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку (60-90-ті роки ХІХ ст). - К., 1968; Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселева: В 2 т. - М; Л., 1946-1958; Дружинин Н.М. Русская деревня на переломе: 1861-1880. - М., 1978; Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. - М., 1968; Зайончковский П.А. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 года. - М., 1958; Захарова Л.Г. Самодержавие и отмена крепостного права в России 1856-1861. - М., 1984; Ковшівченко І.Д. Русское крепостное крестьянство в первой половине XIX в. - М., 1967; Крестьянское движение в России в 1857-1861 гг. - М., 1963; Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. - К., 1989; Леценко Н.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. (60-е годы XIX ст.). - К., 1959; Литвак Б.Г. Русская деревня в реформе 1861 г.; Черноземный центр: 1861-1895 гг. - М., 1972; Тарасюк Д.Н. Поземельная собственность пореформленной России. - М., 1981; Теплицкий В.П. Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні. - К., 1959; Федоров В.А. Падение крепостного права в России. - М., 1967. - Вып. II.

проблеми, оскільки в сучасних публікаціях він відсутній, а згадана історіографія розглядала проблему, враховуючи російські, а потім союзні великодержавні позиції.

Становище українського селянства після включення в кінці XVIII - на початку XIX ст. більшої частини України (Лівобережжя, Слобожанщини, Правобережжя та Південної України) до складу Російської імперії життя українців відчутно змінюється. Землі України входять до загальної адміністративно-територіальної системи імперії і поділяються на три регіони. Лівобережна Україна (Малоросія) - Чернігівська, Полтавська, Харківська губернії, Правобережна Україна (Південно-Західний край) - Київська, Волинська, Подільська губернії, Південна Україна (Новоросія) - Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії. На цій території, як і по всій імперії, у суспільно-економічному житті домінує феодально-кріпосницька система господарювання, що базувалася на натуральному веденні господарства та особистій залежності селянина від поміщика і прикріплення його до землі. Дворянство та селянство були основними класами феодальної Росії на початку XIX ст.

Весь тягар феодально-кріпосницької системи було покладено на плечі селян. У I пол. XIX ст. в Україні чітко оформилися дві основні групи селян - поміщицькі та державні (було трохи й удільних). Поміщицькі селяни переважали в губерніях Правобережної України (58%), а державні у губерніях Лівобережної (67,2%) і Південної (69%) України¹. У 1833р. поміщицьких селян нараховувалося 2555 тис. чоловік, що становило 63,8%. Поділялися вони на дві великі групи: 1) ті, що перебували на загальному кріпосному праві; 2) ті, що перебували на умовному кріпосному праві. До останніх належали певний час монастирські, старостинські, поєзуйтські, ленні селяни Правобережної України. Згодом монастирські та старостинські були переведені в розряд державних селян, а інші злилися з панськими кріпаками².

Прикріплення українського селянина до землі, з якої він не міг відійти, у I пол. XIX ст. обернулося на повне рабство. Селянин утратив свої права і перетворився на „інвентар", власність поміщика, який міг робити з ним усе, що хотів: перевести на інше місце, продати з землею чи без землі, з родиною чи окремо, обміняти, заслати до Сибіру. Поміщик став суддею кріпака, розпоряджався його особистими справами: міг заборонити шлюб або примусити одружитися за своїм вибором, міг відірвати дітей від батьків і взяти для власної обслуги або віддати „в науки" до кухаря, чоботаря, кравця, маляра тощо. Найстрашнішим для кріпаків було переведення до панського двору в ролі служника, покоївки, стайничого або до великого двору пана - в ролі „артиста" театру. Такі кріпаки втрачали своє господарство, землю і

¹ Лановик Б.Д., Матисякевич З.-М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу: Підруч. -К., 1999.- С. 505.

² Іващенко О.М., Поліщук Ю.М. Історія України в опорних таблицях. - К., 1998. -С 102.

жили на утриманні поміщика в повній залежності від нього. Звичайно, як вказує Н.Полонська-Василенко, «це не було загальним явищем, але важливо те, що пани мали право на життя кріпака»¹.

Державних селян у 1833 р. нараховувалося 1436 тис, що становило 36,25%. До них належали селяни, поселені на казенних і власних землях, козаки Лівобережної України, військові обивателі Харківської губернії, селяни-однодвірці, кіннозаводські селяни, іноземні колоністи, вільні хлібороби, селяни, приписані до казенних фабрик і заводів, нижчі військові чини та їхні діти, євреї-землероби, колишні монастирські та старостинські селяни". На Лівобережній Україні розряд державних селян становив 50%, на Правобережній - 13%, а на Півдні України - 37% сільського населення цих районів³.

Як бачимо, в аграрній галузі переважало поміщицьке землеволодіння, де постійно посилювалася експлуатація селянства. На українських землях у межах Російської імперії воно становило близько 75% землі⁴. Залежно від категорії українське селянство змушене було відбувати феодальну повинність. Основною формою експлуатації кріпаків була переважно панщина. Офіційно вона обмежувалася трьома днями на тиждень. Проте поміщики встановлювали власну тривалість і тому панщина не була однаковою: на Лівобережній Україні вона становила переважно 3-4 дні на тиждень, а на Правобережній Україні доходила до 6 днів. У Південній Україні панщина була менша: не більше як 2 дні на тиждень. Однак панщиною не обмежувалася праця кріпаків на пана, по всіх господарствах були ще й інші повинності. Часто поміщики вводили урочну систему, тобто давали завдання на три дні і фактично збільшували панщину на 4-5 днів на тиждень. Малоземельних і безземельних селян поміщики переводили на місячину - примусову форму найму селян, яких змушували виконувати безперервну панщину, за що платили місячним пайком і одягом. Панщина доповнювалася різноманітними натуральними і грошовими поборами на користь поміщиків (вартування, ремонт будівель, прядіння ниток, вибілювання полотна тощо), державними податками та повинностями і рекрутчиною. Збільшення армії і постійні війни вимагали рекрутів. За законом рекрутів набирали спеціальні комісії, по розкладці на село - залежно від кількості селян поміщики мали право віддавати в солдати будь-кого з-поміж своїх кріпаків. Рекрутчина була найтяжчим покаранням для селянина, адже служба в армії тривала 25 років. Найбільше рекрутчина була поширена на Волині.

¹ Полонська-Василенко Н.Д. Історія України. У 2 т. - 4-е вид. - К., 2002. - Т. I: Від середини XVII ст. до 1923 р.-С. 299-300.

² Іващенко О.М., Поліщук Ю.М. Історія України в опорних таблицях. - К., 1998. -С. 102.

³ Історія України: Курс лекцій: У 2 кн. - К., 1991. - Кн. I: Від найдавніших часів до кінця XIX століття / Мельник Л.Г., Гуржій О.І., Демченко М.В. та ін. - С. 375.

⁴ Кормич Л.І., Багацький В.В. Історія України від найдавніших часів і до XXI століття. - Х., 2001.-С. 280.

На відміну від поміщицьких селян, державні користувалися казенною землею, за що сплачували державі феодальну грошову ренту. Норма земельних наділів державних селян на початку XIX ст. визначалася в 15 дес. (і десятина = 1,2 га) на ревізьку душу (лише в 21 губернії Росії), там де ця норма не забезпечувалася, Сенат визначив пропорцію у 8 десятин¹. Фактично земля перебувала у власності казни. Тому їм заборонялися різні операції з землею, на які були відсутні державні акти, що свідчили б про те, що дана земля є приватною власністю державних селян, купленою за гроші відповідно до указу 1801р.

Урядові укази щорічно визначали подушний та оброчний податок. Крім цього, стягувався оброк, „земські” (на утримання поштових шляхів, опалення й освітлення казарм та ін.) і „мирські” (на платню сільським виборним, на сільське діловодство і т.д.) збори. Вони повинні були також відбувати цілий ряд державних повинностей: підвонту (перевозити чиновників і казенні товари), шляхову (проведення і ремонт шляхів, побудова мостів, гребель), будівельну (будівництво державних будинків, волосних правлінь, хлібних магазинів та ін.), постоеву (приймання на проживання й утримання військових частин) та рекрутську повинність (термін служби обмежувався 15 роками, правда, всім надавалася можливість замінити цю повинність сплатою 2 тис. крб.). Крім вищезазначених податків, державні селяни платили ще спеціальний збір за право винокуріння і продаж горілки .

Незважаючи на те, що державні селяни були особисто вільними, як і поміщицькі, вони обмежувалися у праві особистої свободи, переміщення й переходу в інші стани. їм також заборонялося займатися відкупами, підрядами, відкривати фабрики й заводи, видавати векселі. Однак, залежно від регіону державні селяни різнилися між собою. Так, на Правобережній Україні доля основної частини державних селян майже нічим не відрізнялася від кріпаків. Феодальні повинності цих селян склалися з панщини, чиншу і натуральної данини, розмір якої був більший, ніж повинності кріпосних селян. Регулярна панщина в 2-3 дні на тиждень доповнювалася гвалтами або згонами (гуртовими сільськогосподарськими роботами), шарварками (гуртовими будівельно-ремонтними роботами), подорожчизною (транспортуванням продуктів на ярмарки). Кращим було становище державних селян Лівобережної та Південної України, які йшли на „оброк”, тобто діставали право сплачувати поміщику певну суму грошми й проживати там, де вони захочуть³.

Поряд з феодальною експлуатацією всіх категорій селянства на українських землях поширилися й інші процеси, зокрема, поглибилася

¹ *Лтанская Т.И.* Государственнѣе крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. - К., 1989. - С. 57.

² *Гуржии І.О.* Розклад феодально-кріпосницької системи у сільському господарстві України першої половини XIX ст. - К., 1954.-С. 106-108.

³ *Іващенко О.М., Полищук Ю.М.* Історія України в опорних таблицях. - К., 1998. -С. 103.

майнова диференціація селянства. Майнова нерівність більше проявилася серед державних оброчних селян Лівобережної та Південної України. Тут утворилася група селян, яка володіла або орендувала 100 - десятинами землі і більше. Заможні селяни орендували також казенні млини, гуральні, ярмаркові та базарні площі, пасіки, рибні ставки, а також могли записатися у стан міщан або купців. Виділенню із загального стану селянства заможної верхівки сприяли царські укази I пол. XIX ст. Так, у 1801 р. державні селяни зрівнялися в правах з купцями і міськими жителями на придбання незаселених земель, у 1818 р. їм дозволили влаштовувати фабрики і заводи, у 1830 р. - розводити сади, городи на громадській землі розміром 1-3 десятини. При переселенні на нові землі державні селяни отримували 30-60 десятин у селах і 25-40 на хуторах¹.

Процес розшарування відбувся і серед поміщицьких селян. їм дозволялося купувати землю у свого поміщика, засновувати підприємства з переробки сільськогосподарської сировини, орендувати і здавати в оренду землю, використовувати найману працю. Проте землевласники могли в будь-який час забрати майно заможного кріпака. Засобами збагачення селянської верхівки стало лихварство, підприємництво, чумакування, збут товарів на ярмарках, базарах. З їх середовища формувалися промисловці-підприємці². Однак більшість селян ледве зводили кінці з кінцями.

Прагнення поміщиків отримати прибутки від свого господарства за будь-яку ціну посилювало кріпосницький гніт українського селянства. Він проявлявся не тільки в збільшенні панщини та різноманітних натуральних і грошових поборах. У I пол. XIX ст. поміщики поширюють у своїх маєтках різного роду промислові підприємства, мануфактури, заводи і переводять до них селян, відриваючи їх цілком від землі або використовуючи лише в осінні та зимові місяці. Це призвело до руйнування значної частини селянських господарств. Крім цього, поміщики ставали на шлях повного пограбування селян, зганяючи їх з родючих земель і за рахунок селянських наділів збільшували посіви товарного хліба або розширювали посівні площі під технічні культури, які користувалися попитом у промисловості. Існували й інші засоби розорення - податки, лихварство, оренда, війни, стихійні лиха. Як наслідок - в Україні в 30-40 роки утворилася значна група малоземельних і безземельних селян. Так, у Чернігівській губернії на кінець 30-х років серед розряду державних селян було 15 тис. бездомних, які постійно наймитували. На Лівобережжі та Київщині наприкінці 50-х серед державних селян налічувалося 209 тис. безземельних селян чоловічої статі. Серед кріпаків безземельних було

¹ Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу: Підруч.-К, 1999.-С. 510. ² Там само. -С. 511.

ще більше, наприклад, у Правобережних та Лівобережних губерніях їх налічувалося близько 535 тис.¹

Реляни, шукаючи виходу з тяжкого становища, все частіше використовували силові методи боротьби. Протягом 1800-1860 рр. в Україні сталося близько 2400 виступів селян². Протест селян проявлявся у різних формах - від скарг на поміщиків і урядовців, підпалів до масових втеч і великих повстань. Досить поширеним було подання скарг, адресованих особисто цареві. Їх аналіз свідчить, що серед селян наростала недовіра до органів влади, які весь час захищали поміщиків. Свій порятунок селяни пов'язували зі справедливістю та щедрістю царя. Не отримавши й від нього справедливості селяни переходили до рішучих дій - підпалювали маєтки, розправлялися з поміщиками, сподіваючись стати вільними. Так, на Правобережжі, де кріпосницький гніт проявлявся з найбільшою силою, підпали в 30-50-х роках набули масового характеру. Основними місцевостями, куди втікали селяни, були Новоросійський край, Молдавія, Кавказ. Десятки тисяч селян просто переходили з одного місця на інше. За даними департаменту поліції в 1856 р. у Росії було затримано 11 тис. селян з України".

Особливо слід відзначити відкриті масові виступи селян. Вони виникали в різних місцях, охоплюючи одночасно декілька сіл або цілі регіони. Таким був у 1803 р. виступ селян 24 сіл і містечок Черкаського повіту Київської губернії та селян Ростовського, Бахмутського, Слов'янoserбського повітів Катеринославщини в 1820 р., що охопив понад 45 тис. селян. У 1813 р. розпочалося повстання селян на Поділлі під проводом Устима Кармелюка, що тривало до 1835 р. і в якому взяло участь близько 20 тис. селян³. У цей же час відбуваються виступи державних селян і військових поселенців. У 1817 р. відбулося Бузьке повстання, у 1817-1818 рр. - Базаліївське, у 1819 р. - Чугуївське, у 1829 р. - Шебелинське. Усі вони були жорстоко придушені. З 1825 р. частим явищем стають великі збройні повстання, зокрема, у 1825 р. в Уманському повіті на Київщині спалахнуло повстання під проводом солдата Олексія Семенова, а з 1825 до 1827 рр. на Харківщині діяли повстанські загони під керівництвом Івана Звонаренка³. Найбільший масовий виступ відбувся під час Кримської війни в 1855 р. після проголошення маніфесту про створення мобільного державного ополчення. Навесні та влітку воно охопило 16 губерній Росії. Найбільшого розмаху повстання набуло на Київщині (охопило 9 із 12 повітів) під назвою „Київська козаччина". У селах поширювалися чутки про існування указу, прихованого поміщиками, за яким усі хто

¹ Історія України: Курс лекцій: У 2 кн. - К., 1991. - Кн. I: Від найдавніших часів до кінця XIX століття / Мельник Л.Г., Гуржій О.І., Демченко М.В. та ін. - С. 387.

² Іващенко О.М., Поліщук Ю.М. Історія України в опорних таблицях. - К., 1998. - С. 108. Там само. -*

Там само.

³ Історія України: Курс лекцій: У 2 кн. - К., 1991. - Кн. I: Від найдавніших часів до кінця XIX століття / Мельник Л.Г., Гуржій О.І., Демченко М.В. та ін. - С. 389.

запишеться в ополчення, стануть козаками, тобто вільними людьми. Всього в „Київській козаччині" взяло участь близько 183 тис. чоловіків із 442 сіл. У квітні цього ж року в Конотопському повіті Чернігівської губернії 5 тис. кріпаків графа Розумовського припинили роботу та створили сільську громаду для керівництва повстанням. Влітку 1856 р. серед селян поширилися чутки, що уряд проводить переселення в Крим і що переселенці будуть наділятися землею. „Похід у Таврію за волею" охопив 574 селища із населенням 76 тис. чол.¹ У 1859 р. у звіті департаменту поліції „О крестьянских волнениях и мерах, принятых для их подавления" зазначалося, що „...Всех случаев неповиновения помещичьих крестьян, о коих имеются в Министерстве внутренних дел сведения, было в 1858 г. более 170. ... Кроме того, ... было 8 случаев нанесения крепостными людьми побоев помещикам, 4 - нанесения побоев управляющим имениями, 1 - убийства управляющего и 1 - нанесения ран..."² За іншими даними в 1857 р. було 192 масові селянські виступи, в 1858 р. - 528, а в 1859 р. - 938³.

Отже, феодальна експлуатація, майнова диференціація, селянські виступи I пол. XIX ст. та загальний стан розвитку аграрних відносин як в Україні, так і по всій імперії свідчили про кризу панщинної системи господарства. Подальший хід економічного розвитку об'єктивно потребував скасування кріпосного права.

До 1825 р. спроби реформувати феодально-економічні відносини були марними, хоча насправді були всі прояви кризи кріпосницької системи. У грудні 1825 р. російський престол посів Микола I. Новий цар хоча й мав консервативні погляди, однак за його правління в Російській імперії почали розробляти заходи для вирішення селянського питання. Це було таємницею і мало хто в імперії здогадувався про діяльність секретних комітетів 1826, 1835, 1839-1842, 1844, 1846 та 1848 років, які складала рекомендації для поступового ослаблення кріпацтва. Проте їх діяльність зводилася нанівець, бо зустрічала опозицію у вищому дворянському світі й сприяла поширенню в суспільстві різноманітних чуток. Так весною 1841 р. у столиці поширювалася новина, що до весілля наступника престолу Микола I начебто підготував маніфест про звільнення селян. Проте дворянство вважало звільнення селян передчасним. І сам Микола I на засіданні Державної ради в 1842 р. стверджував: „Нет сомнения, что крепостное право в нынешнем его у нас положений есть зло, для всех ощутительное и очевидное, но прикасаться к оному теперь было бы злом, конечно же, еще более гибельнѣе"⁴. Незважаючи на заяви, уряд все ж таки був змушений поступово вживати заходів, щоб приглушити соціально-економічне напруження у I пол. XIX ст.

¹ Історія України: Курс лекцій: У 2 кн. - К., 1991. - Кн. 1: Від найдавніших часів до кінця XIX століття / Мельник Л.Г., Гуржій О.І., Демченко М.В. та ін. - С. 389-390.

² Крестьянское движение в России в 1857-1861 гг. - М., 1963. - С. 184.

История СССР, 1861-1917: Учеб. для студ. пед. ин-тов по спец. "История" В.Г. Гюакин, В.А. Корнилов, А.В. Ушаков, В.И. Старцев. - М. 1989. - С. 10. ⁴ Яковлев А.И. Александр II и его эпоха. - М, 1992. - С. 11.

У 1839-1841 рр. була проведена реформа П.Д. Кісельова „Предварительные соображения о преобразовании управления государственными имуществами” щодо державних селян. Для їх управління спочатку було створено в 1837 р. „V отделение Собственной Его Императорского Величества Канцелярии”, а потім „Министерство государственных имуществ”. Згідно з реформою ліквідовувалася оренда державних маєтностей, замість подушного вводився податок із землі та прибутків від промислів. Державні селяни обирали сільські та волосні управління, що залежали від губернських палат державних маєтків. Ця реформа ще більше прискорила майнове розшарування селянства та створила умови для більш швидкого переходу господарств селян на ринкові відносини. На початку 40-х років була проведена реформа Петровського щодо удільних селян. Постає питання, чому зміни торкнулися саме цих категорій селянства? Річ у тім, що дворяни-поміщики були незадоволені самою навіть думкою про звільнення селян. Пом'якшення становища удільних та державних селян зачіпало лише інтереси царської родини та держави. Більшість селян перебувала у власності дворян-поміщиків, на яких трималася імперська влада, тому уряд і не поспішав.

Деякі зміни щодо становища поміщицьких селян вдалося провести інвентарною реформою 1847-1848 рр. Інвентарні правила визначали розміри наділів та повинності поміщицьких селян лише в трьох губерніях Правобережжя - Київській, Волинській та Подільській. Правила, зберігаючи кріпосне право, значно його регламентували: наділи поміщицьких селян переходили в їх довічне користування, регулювалися повинності на користь поміщика. Тяглові селяни повинні були відбувати на тиждень 3 дні з упряжкою і 1 жіночий день, інші селяни 2 дні чоловічих і 1 жіночий. Городники за користування садибою і присадибною ділянкою платили податок або відробляли 24 дні панщини на рік. Натуральні данини скасовувалися. Усі додаткові повинності селяни відбували з оплатою². Ці дії значно обмежили владу поміщиків над селянами, однак через те, що контролю за здійсненням інвентарних правил не було, їх практично не дотримувалися. В цілому реформи та їх наслідки не дали очікуваних результатів.

Ситуація навколо селянського питання ще більше загострилася після поразки в Кримській війні 1853-1856 рр. Підірваним виявився не тільки зовнішній, а й внутрішній престиж імперської влади. На мирних переговорах у Парижі в березні 1856 р. цілком відкрито домінувала точка зору, що Росія не буде вважатися європейською державою, поки в ній не буде знищене кріпосне право. В самій же імперії дворянство зрозуміло, що для державної користі та для безпеки монархії необхідні реформи. Новий імператор Олександр II повів більш рішучу політику,

Дружинин Н.М. Государственны́е крестьяне и реформа П.Д.Киселева' В 2 т. - М' Л , 1946-1958.

Лайовик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу: Підруч.-К.. 1999. -С. 508.

30 березня 1856 р. у промові перед предводителями московського дворянства він публічно заявив, що „слухи носяться, що я хочу дати свободу крестьянам; зто несправедливо, и вы можете сказать зто всем направо и палево; но чувство враждебное между крестьянами и их помещиками, к несчастью, существуют,...я думаю, что рано или поздно мы должны к зтому прийти. ... гораздо лучше, чтобы зто произошло свыше, нежели снизу" . Наступним кроком була спроба організувати колективне прохання самого дворянства про звільнення селян. Однак бесіди міністра внутрішніх справ С.С. Ланського з предводителями дворянства не мали результатів. Врешті 3 січня 1857 р. був створений 10-й таємний комітет для підготовки реформи.

Слід також відзначити, що в середині 50-х активну участь у виробленні проектів відміни кріпосного права брала інтелігенція. Слов'янофіли, западники та революційні демократи об'єдналися навколо актуальної проблеми. Було подано декілька проектів: К.Д. Кавеліна „Записка об освобождении крестьян", Б.М. Чічеріна „О крепостном состоянии", В.А. Панаєва „Об освобождении крестьян в России", Ю.Ф. Самаріна „О крепостном состоянии и переходе от него к гражданской свободе", проект О.І. Кошелева про звільнення без перехідних заходів¹. Інтелігенція намагалася привернути до обговорення всю суспільну думку, тому в 1856-1857 рр. публікація статей про селянське питання була заборонена, щоб не хвилювати суспільство. У листопаді 1857 р. Олександр II підписав розроблений Таємним комітетом рескрипт на ім'я віденського генерал-губернатора В.І. Назимова у якому містилася перша державна програма відміни кріпосного права. Для розробки подальших умов реформи рескрипт запропонував засновувати Губернські комітети для „улучшения бита помещичьих крестьян". Важливість цього документа полягала в гласності, оскільки він був розісланий усім губернаторам та губернським предводителям дворянства, а потім опублікований у „Журнале Министерства внутренних дел". 5 грудня 1857 р. був прийнятий аналогічний рескрипт для Петербурзької губернії, а це означало його подальше поширення по всій імперії. На початку 1858 р. Таємний комітет втратив свою секретність та перетворився в Головний комітет по селянській справі. У цьому ж році уряд зняв заборону з публікацій на селянську тематику і відразу на сторінках журналів „Русский вестник", „Отечественные записки", „Русская беседа", „Сельское благоустройство" та інших розгорнулися дискусії з приводу вирішення селянського питання. Так гласність сприяла процесу підготовки реформи та недопущення відмови від неї.

Протягом року всім губерніям були надані рескрипти. 4 грудня 1858 р. Головний комітет прийняв нову програму відміни кріпосного

¹ Хрестоматия по истории СССР 1861-1917 / Мод ред. В.Г. Тюкавкина. - М, 1990 - С. 11.

² Великие государственные деятели России / Пол ред. А.Ф. Киселева. - М, 1996. - С. 330-331.

права, однак він не міг упоратися з розглядом усіх губернських проектів (на початок 1859 р. працювало 46 губернських комітетів) і тому було вирішено створити Редакційні комісії (1859-1860 рр.) на чолі з Я.І. Ростовцевим. 17 лютого 1859 р, Олександр II затвердив Редакційні комісії „для составления систематических сводок из всех проектов губернских, дворянских комитетов и для начертания проектов общего положения о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости, и других законоположений, до з-того предмета относящихся”¹. Редакційні комісії склали всі основні документи реформи „... окончательно Положения 19 февраля, в числе 17 проектов... Все Высочайше утвержденное Положение ... с указами Правительствующему Сенату, манифестом и приложениями, заключало 374 печатные страницы в лист, и в нем общие положения составляли 636 статей, местные положения - 98), дополнительные правила - 192, а все вместе - 1809 статей”². Проект реформи був розглянутий 28 січня 1861 р. на Державній раді, де консервативна більшість його не підтримала, однак Олександр II прийняв сторону меншості і в промові сказав: „Дело об освобождении крестьян... по важности своей я считаю жизненным для России вопросом, от которого будет зависеть развитие ее силы и могущества. Я уверен ... в пользе и необходимости этой меры... откладывать з-того дела нельзя.”³. 19 лютого був підписаний маніфест - „Положение 19 февраля 1861 г.”, а 5 березня він був проголошений в усіх церквах Петербурга. З 7 березня до 2 квітня 1861 р. маніфест був проголошений у всіх губерніях.

Отже, весь процес підготовки реформи був зосереджений у руках дворян-поміщиків, які виключали можливість участі в ньому представників селянської маси. Та незважаючи на це, вплив селянства на реформу був значно більший ніж уявляли дворяни-поміщики. Він проявився в активності мас, якої побоювалися всі імперські чиновники.

Головні положення селянської реформи були викладені у царському маніфесті від 19 лютого 1861 р. та в „Общих положениях о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости”, які висвітлювали загальні умови відміни кріпосного права та визначали правовий статус селян. Поземельні відносини між поміщиками і селянами та повинності селян визначалися залежно від місцевих умов чотирма „Местными положениями о поземельном устройстве крестьян”. На Україні ці відносини визначалися трьома місцевими положеннями. У Південних губерніях України - Катеринославській, Херсонській, Таврійській та в південній частині Харківської губернії діяло перше Новоросійське положення. На Лівобережній Україні - Чернігівській, Полтавській, Харківській губерніях поширювалося друге Малоросійське місцеве положення. На Правобережжі — у Київській, Волинській і Подільській

Освобождение крестьян в царствование императора Александра II: Хроника деятельности комиссий по крестьянскому делу Н.П. Семенова. -СПб., 1889. - Т. I. - С. 14. ² Там само. -С. 14-17.

¹ Яковлев А.И. Александр II и его эпоха. - М, 1992. - С. 19.

користування. За користування садибою лівобережні селяни сплачували 5 крб. 10 копійок за десятину. За користування польовим наділом відробляли 12-21 день панщини на рік за десятину наділу або платили від 1 крб. 40 копійок до 2 крб. 80 копійок податку¹.

У Київській, Волинській, Подільській губерніях зберігалися наділи в розмірі, що визначався інвентарними правилами 1847-1848 рр. Якщо наділ 1861 р. був менше інвентарного, селяни могли через мирового посередника домогтися його збільшення. В середньому на цій території селянам виділяли 1,9-2,3 десятини на душу. Землю виділяли на сільську громаду і закріплювали за селянами в спадкове подвірне землекористування. За користування садибою, як і на Лівобережжі сплачували 5 крб. 10 копійок за десятину. За користування польовим наділом відробляли 5-20 днів панщини на рік за десятину наділу або платили від 1 крб. 30 копійок до 3 крб. 30 копійок податку².

Якщо селянин мав до реформи 1861 р. більше землі, ніж передбачалося нормами вищого наділу, то поміщик міг відрізати надлишок. Дрібнопомісні землевласники могли звільнити селян зовсім без землі або не нарізати її, якщо наділи були меншими за норму. Селянин також міг безплатно отримати дарчий наділ розміром в 1/4 вищого або „указного“ наділу. Дворові селяни (173 тис. осіб) і ті, хто працював на поміщицьких підприємствах, ставали особисто вільними, проте протягом двох років мали служити своїм власникам або платити податок. За положенням вони отримували лише ті землі, що мали до реформи, але фактично більшість з них землі не мала. Місячники взагалі землі не одержали. Отже, внаслідок земельної реформи 1861 р. у дев'яти українських губерніях селяни отримали 21,9 млн га землі (45,7%), поміщикам залишилося 22,5 млн га (46,6%), церкві та державі належало 3,7 млн га (7, 7%). Після реформи з 2,5 млн душ поміщицьких селян України 9,2% залишилися без наділів, 3,9% отримали дарчі наділи. Більшість українських селян отримала садибні та піші наділи землі, які не могли забезпечити їх прожитковим мінімумом. Середній наділ на Лівобережжі на душу становив до 2,5 десятин, у губерніях , степової України до 3,2 десятини, на Правобережжі до 2,9 десятини .

Таким чином, після реформи поміщицьке землеволодіння було не тільки збережено, а й розширено за рахунок селянських наділів.

У наступні роки були реформовані державні та удільні селяни. Законом 1863 р. удільні селяни переводилися до розряду селян-власників з правом викупу землі. До них були застосовані ті ж принципи влаштування, що й до кріпосних селян. У 1866 р. вийшов закон про державних селян, за яким і надалі всі землі та угіддя залишалися власністю держави, їх закріплювали за селянами або давали

¹ Хрестоматія з історії Української РСР: В 3 т. - К., 1961. - Т. 2. *Ланових Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М.* Економічна історія України і світу: Підруч.-К., 1999.- С. 526-527.

² *Пайовик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М.* Економічна історія України і світу" Підруч. -К., 1999. -С. 530.

у безстрокове користування за щорічні державні податки або передавали у власність з правом викупу протягом 6 років. Таким чином, державні селяни зберігали всі наділи, які були в їх користуванні, але не більше 8 десятин на душу в малоземельних і не більше 15 десятин у багатоземельних губерніях. У середньому наділи державних селян становили 4,9 десятини на ревизьку душу. За землі, що перебували в їх розпорядженні, вони сплачували оброк, який виріс на 5-12%. У 1886 р. для державних селян був введений обов'язковий викуп земель. Порівняно з поміщицькими селянами їх викупні платежі були значно меншими, проте й вони перевищували ринкову вартість землі¹.

У 1863 р. у зв'язку з польським повстанням на Правобережжі українські селяни були переведені на обов'язковий викуп, при цьому викупна плата зменшилася на 20%. Для селян, які не могли виплатити викуп у початковому розмірі, сума знижувалася на 15%. Селянам були повернуті землі, втрачені після інвентарної реформи 1847-1848 рр. Унаслідок цього селянське землеволодіння на Правобережжі збільшилося на 24,8% порівняно з 1861 р².

Таким чином, реформа 1861 р. й закони 1863, 1866 р. створювали умови для подальшої експлуатації селян, прив'язуючи виробників до наділів та поміщицьких господарств. А общинне землеволодіння, як гарант виплати платежів, обмежувало особисту свободу селян і негативно впливало та стримувало розвиток селянських господарств. Реформа була проведена в інтересах землевласників, а економічне становище селян, навпаки, погіршилося. Реакцією селян на реформу стали масові виступи за економічні перетворення в сільському господарстві. На основі даних, що подає Л.Г.Мельник, протягом пореформеного періоду відбулося близько 5054 селянських виступів³.

Звісно, реформа несла й позитивні наслідки, найбільший з них - це докорінні зміни в розподілі земельної власності. Земля стала товаром (на Україні в 60-х роках 1 десятина коштувала 20,12 крб.), а це прискорило процес майнової диференціації як поміщиків, так і селян. За 1863-1902 рр. було продано і куплено 25,6 млн десятин землі. Землю поряд з поміщиками купували селяни, купці, товариства. На початок ХХ ст. у банках вже було заставлено 75% приватної, в основному поміщицької землі. Особливо швидко дворянське землеволодіння скорочувалося в степових і лівобережних губерніях України. За земельним переписом 1877 р. у дев'яти українських губерніях поміщицьке землеволодіння зменшилося до 16 млн десятин (нагадаємо, що в 1861 р. воно становило 22,5 млн га). Селянське ж землеволодіння, навпаки, в пореформений період зростало за рахунок купівлі й оренди землі. Закон 1868 р. дав змогу селянам вільно розпоряджатися надільною землею (продавати, ділити її між спадкоємцями тощо). За

¹ Там само; Історія України: Курс лекцій: У 2 кн. - К., 1991. - Кн. I: Від найдавніших часів до кінця ХІХ століття / Мельник Л.Г., Гуржій, О.І., Демченко М.В. та ін. - С. 444. ² Там само. - С. 446. ³ Там само. - С. 450-453.

офіційними даними в 1868 р. було здійснено 1520 актів купівлі-продажу селянської землі, а в 1896 р. - 65671¹. У 1882 р. було створено Селянський поземельний банк, що став посередником у купівлі селянами поміщицької землі.

Отже, розвиток пореформеного періоду визначився значною мірою характером самої реформи, яка вплинула на подальші аграрні відносини і стан розвитку сільського господарства в II пол. XIX ст. У пореформений період відбулися зміни в землеволодінні та землекористуванні, привівши до формування нових верств українського суспільства - буржуазії та робітничого класу. На кінець XIX ст. було здійснено перехід від станового землеволодіння до безстанового, тобто до буржуазної земельної власності. Склад промислової буржуазії мав багатонаціональний характер. Формування буржуазії здійснювалося за рахунок вихідців з українських, російських, польських поміщиків, купецтва, міщанства, технічної інтелігенції та капіталістів-іноземців, які стали власниками промислових підприємств у цукровій, спиртогорілчаній, борошномельній, шкіряній галузях, вугільній, суконній, машинобудівній, металообробній промисловості, у пароплавстві та залізничному транспорті. Нові власники залучали в маєтки та на підприємства вільнонайманих робітників, тому на кінець XIX ст. у Катеринославській, Таврійській, Херсонській, Київській і Волинській губерніях вже діяла капіталістична система землеробства. Лише в Чернігівській губернії зберігалися відрізки, а в Полтавській і Харківській губерніях існувала змішана система. Нові економічні відносини потребували робітничих кадрів. Головним джерелом і резервом їх утворення стало зубожіле селянство та розорені ремісники. Ще один наслідок - міграційні процеси, що сприяли розселенню українців. Місцями їх зосередження ставали райони Сибіру, Середньої Азії, Кавказу та Півдня України, де у 90-х роках створювалися нові робочі місця. В пореформений період Україна відчула послаблення імперського тиску в соціально-економічній сфері, але зазнала національно-культурних переслідувань. Так на зміну феодално-класовим суперечностям постали національно-класові, визвольні питання.

¹ Пайовик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу: Підруч.-К., 1999,- С. 532-537.